

ΒΕΝΕΤΙΑ ΑΠΟΣΤΟΛΙΔΟΥ

ΤΟ ΠΑΛΑΜΙΚΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ
ΣΤΗΝ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΗΣ ΝΕΟΕΛΛΗΝΙΚΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ
ΥΠΟΘΕΣΕΙΣ ΕΡΓΑΣΙΑΣ

Το θέμα της μελέτης αγγίζει μείζονα προβλήματα της ιστοριογραφικής παράδοσης της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Εδώ θα επιχειρηθεί χαρογράφηση και περιγραφή των σχετικών ζητημάτων, η λεπτομερής διερεύνηση των οποίων απαιτεί μακρόχρονη έρευνα. Είναι αναγκαία επιπλέον η ετοιμότητα της επιστημονικής κοινότητας να αντιμετωπίσει ερωτήματα που άπτονται της ιστορίας του κλάδου της και αφορούν ανθρώπους ζωντανούς ακόμη στη μνήμη όλων μας. Το έργο του Δημαρά είναι αναπόσπαστο μέρος των καθημερινών αναγνώσεών μας· λείπει ακόμη η δέουσα απόσταση και κριτική διάθεση η οποία είναι απαραίτητη για την ένταξή του στην ιστοριογραφική παράδοση. Το πέρασμα του χρόνου είναι αναπόφευκτα ένας από τους παράγοντες που θα μετατρέψουν το έργο του Δημαρά από εργαλείο μελέτης σε αντικείμενο μελέτης.

Στο πρώτο μέρος της εργασίας θα αναφερθώ σε μερικά προβλήματα, η προσέγγιση των οποίων κρίνεται απαραίτητη για τη μελέτη της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* και ιδίως για την ένταξή της στην ιστοριογραφική παράδοση.

Ένα βασικό πρόβλημα είναι η σχέση του Δημαρά με το σύνολο του παλαμικού έργου. Μας έδωσε ένα σπουδαίο βιβλίο για τον ποιητή Παλαμά και μερικές σποραδικές κρίσεις για τον κριτικό και ιστορικό Παλαμά¹. Δεν προχώρησε σε μελέτη του κριτικού του έργου ούτε αποτίμησε το ρόλο του ως ιστορικού των γραμμάτων μας με τον λεπτομερειακό τρόπο με τον οποίο εργάστηκε για άλλες, παλαιότερες, μεγάλες μορφές. Η σχέση του Δημαρά με το παλαμικό έργο ως σύνολο είναι πολυδιάστατη και δεν εξαντλείται στην περιγραφή της ως σχέση μαθητείας ή επίδρασης. Τη μαθητεία την έχει βεβαιώσει ρητά ο ίδιος αλλά η αξιολόγηση της επίδρασης που άσκησε επάνω του ο Παλαμάς δεν ήταν κάτι εύκολο γι' αυτόν². Αρκετά νωρίς, το 1930, αναρωτιέται:

1. Κ. Θ. Δημαράς, *Κωστής Παλαμάς. Η πορεία του προς την τέχνη*, Αθήνα, Έκταρος 1947. Τρίτη έκδ. με επιμ. Γ. Π. Σαββίδη, Αθήνα Νεφέλη 1989. Για τον κριτικό Παλαμά βλ. παρακάτω σημ. 9, 11.

2. Σε συνέντευξή του στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, τχ. 35-36-37 (Δεκ. 1988) 32 αναφέρει πως «τον Παλαμά τον ξέρω απ' έξω». Η πρώτη έκδ. του βιβλίου *Κωστής Παλαμάς*

«Τί μας προσέφερε διά την ηθικὴν μας ωρίμανσιν, ἐπὶ τίνος σημείου της ατομικότητός μας ἡ ἐπίδρασίς του υπῆρξεν ευεργετική; Ἰδού ἡ μεγάλη μας κατηγορία· ὅτι τα ανυπολόγιστα χαρίσματά του, εἰς κανέν ανώτερο νόημα δεν τα υπέταξεν ὁ ποιητής — ὅτι σήμερα, μέσα εἰς τὴν αγωνιώδη αναζήτησιν μίας γενεάς ανατραφείσης χωρὶς καμμίαν πνευματικὴν καὶ ψυχικὴν πειθαρχίαν, ἡ προσφορά του μεγαλύτερου συγχρόνου ποιητοῦ, του πατρὸς της νέας μας ποιήσεως, ὄχι μόνον ἀνύπαρκτος εἶναι, ἀλλὰ καὶ ἀρνητικὴ»³. Πρόκειται ἀναμφίβολα γιὰ σχέση ἀμφίθυμη, τὴν ὁποία, κατὰ περιόδους, ὁ Δημαράς ἔθετε ὑπὸ ἔλεγχου. Το ποιητικὸ ἔργο του Παλαμά ἐπισκίαζε ἐξἄλλου τὸ πεζὸ καὶ εἶχε ἀναμφισβήτητη προτεραιότητα στο ενδιαφέρον ὄλων των κριτικῶν. Τα μελετήματα που τελικὰ ἀποτέλεσαν τὸ μοναδικὸ του βιβλίο γιὰ τὸν Παλαμά, ἀρχισαν νὰ δημοσιεύονται τὸ 1943, με τὴν ἀφορμὴ του θανάτου του· ἀφορμὴ που μπορεῖ νὰ λειτούργησε καὶ ἀπελευθερωτικὰ⁴.

Ἐνα δεῦτερο πρόβλημα εἶναι ἡ σχέση του Δημαρά με τὴν ἴδια τὴν Ἱστορία. Πρέπει νὰ μελετηθοῦν ἀναλυτικὰ ὅλα τα δημοσιεύματά του ὡς τὸ 1948 με γνώμονα τὸ ἐρώτημα πῶς μεταβαίνει ἀπὸ τὴ φιλοσοφία καὶ τὴν κριτικὴ πρὸς τὴν ἱστορία. Γιὰ προσδοκᾷ ὅτι θὰ προσφέρει ἡ ἱστορία τῆς λογοτεχνίας, τόσο στὴν προσωπικὴ του ἀναζήτηση τῆς ἀλήθειας ὅσο καὶ στὴ γνώση του νέου ἐλληνισμοῦ. Το ἐρώτημα εἶναι κρίσιμο, γιὰτὶ ἡ μέχρι τώρα μελέτη τῆς ἱστοριογραφίας τῆς λογοτεχνίας ἔχει δεῖξει πῶς τα κίνητρα του ἱστοριογράφου προσδιορίζουν με καίριο τρόπο τὴ φύση του ἔργου του. Πόσο μάλλον ὅταν σχετίζονται, σε ὅλες τις περιπτώσεις, καὶ ὁ Δημαράς δεν ἀποτελεῖ ἐξἄιρηση, με γενικότερες ζητήσεις τῆς ἐποχῆς του. Πῶς φθάνει ὁ συγκεκριμένος ἱστορικὸς νὰ ταυτίσει τις γενικότερες αὐτὲς ἀνάγκες του συλλογικοῦ σώματος με τις δι-

αφιερώνεται στὴ μητέρα του που τὸν πρωτογνώρισε με τὸν ποιητὴ καὶ δηλώνεται πῶς τὸ βιβλίο εἶναι καρπὸς τριανταδύο χρόνων ἀδιάκοπης επαφῆς με τὸν ποιητὴ. Δηλαδή πρέπει νὰ ἄρχισε νὰ διαβάζει Παλαμά σε ηλικία ἑνδεκα ετῶν.

3. Κ. Θ. Δημαράς, «Δ. Βεζανή, *Ὁ Παλαμάς φιλόσοφος*», π. *Πειθαρχία*, τ. 1', τχ. 35 (2 Νοεμ. 1930) 81. Ἡ ἀπόψη που ἐκφράζει ὁ Δημαράς στὴν ἀρνητικὴ αὐτὴ κριτικὴ γιὰ τὸ βιβλίο του Βεζανή, εἶναι πῶς ὁ Παλαμάς «οὐδέποτε ἀτελήφθη καὶ οὐδέποτε ἐδίδαξε τὸ νόημα τῆς θυσίας τῆς πνευματικῆς, τῆς ἀβαρτίας εἰς τὴν κυριολεξίαν τῆς, του αὐτοπεριορισμοῦ... λείπει ἡ κυρίαρχος ψυχή, ἡ ὁποία δίδει τὸ "ναί" ἢ "ὄχι" εἰς κάθε ἀντινομίαν». 'Ο.π.

4. Βλ. καὶ τὴ πολυσήμεντη μαρτυρία του Αιμίλιου Χουρμούζιου: «Ὅμως ὁ θάνατος του Παλαμά υπῆρξε ἓνας ἀναγκαστικὸς σταθμὸς καὶ στὶς ἐρευνες καὶ στὶς μελέτες μας. Ἡ προσωπικότητα του ποιητῆ που ἔλειψε ἀπὸ ἀνάμεσά μας ἦταν ἡ μορφή, τὸ σύμβολο ἐνὸς πρηνελοῦτος που ἐνῶ εἶχε ἀμετάκλητα πεθάνει, διατηροῦσε ὡστόσο τὴ ζεστὴ παρουσία του... Ὁ θάνατος ἐνὸς μεγάλου εἶναι πάντα καὶ μὴ σφραγίδα που ἀποτίθεται στὴν ἐποχὴ του. Ἀλλὰ εἶναι συνάμα καὶ τὸ κίνητρο γιὰ ἓνα πιο εἰσέλευτο, περισσότερο ἀνεπηρέαστο ἀντίκρουσμα τῆς ἐποχῆς αὐτῆς που ἂν ἔχουμε ξεπεράσει σὰν ἀτομὰ μέσα στο χρόνο, ὑποσυνείδητα μας δυναστεύει καὶ μας ταλαιπωρεῖ». Αἰμίλιος Χουρμούζιος, *Ὁ Παλαμάς καὶ ἡ ἐποχὴ του*, τ. Α', Αθήνα 1944, σ. 7.

κές του, τις ατομικές; Εννοείται πως για το σκοπό αυτό δεν αρκεί να μελετηθεί το έργο του απομονωμένο, αλλά να ενταχθεί στις συζητήσεις και στους προβληματισμούς της δεκαετίας του 1930. Σήμερα έχουμε αρκετές μελέτες για κοινωνικά και πνευματικά ζητήματα της δεκαετίας του 1930 και μπορούμε να προχωρήσουμε στη σύνδεση της πνευματικής διχόμορφωσης του Δημαρά με τα χαρακτηριστικά της εποχής του⁵.

Η παρακολούθηση των δημοσιευμάτων του Δημαρά ως το 1948, με γνώμονα την τροπή προς την ιστορία, αφήνει να διαφανούν τρεις σταθμοί. Ο πρώτος είναι το πολυσήμαντο μελέτημά του «Δημοτικισμός και Κριτική» (1939). Ο δεύτερος τα άρθρα για τον Παλαμά που ενώθηκαν αργότερα σε βιβλίο (1943). Ο τρίτος τα μελέτηματα για το ρομαντισμό (1944-1947)⁶. Τα άρθρα για τον Παλαμά μπορούν να θεωρηθούν σταθμός με κάποια ευρύτερη έννοια διότι δε συνιστούν τα ίδια ιστορική εργασία. Ωστόσο υποδηλώνουν πως η ενασχόλησή του με τον Παλαμά έχει φτάσει στα χρόνια αυτά σε κάποια ολοκλήρωση και, μολονότι αναφέρονται αποκλειστικά στον ποιητή, δικαιούμαστε να υποθέσουμε πως προϋποθέτουν ευρύτατη εξοικείωση με το πεζό έργο του Παλαμά και επομένως με τον ιστορικό Παλαμά.

Τα «Ρωμαντικά Σημειώματα» αποτελούν, αναμφισβήτητα, καθαρά ιστορική εργασία που διαγράφει και καθιερώνει το πρόσωπο του Δημαρά ως ιστορικού. Η χρονική τους προτεραιότητα σε σχέση με τα σπουδαία μελέτηματά του για το Διαφωτισμό που είναι, στη μεγάλη τους πλειοψηφία, μεταπολεμικά, δείχνει, ίσως, ότι το έδαφος ήταν περισσότερο ομαλό στο ρομαντισμό και υπενθυμίζει τη συμβολή του Παλαμά στη μελέτη του ελληνικού ρομαντισμού. Η λεπτομερής παρακολούθηση της πορείας του δε μπορεί ωστόσο να γίνει χωρίς την ένταξη των επιφυλλίδων, όπου, όπως έλεγε ο ίδιος, δοκίμαζε την πένα του στο σώμα

5. Για την πνευματική ζωή της δεκαετίας του '30, εκτός από το βιβλίο του Mario Vitti, *Η γενιά του '30. Ιδεολογία και μορφή*, Αθήνα, Ερμής, 1977 και την προγενέστερη διδακτορική διατριβή του Massimo Peri, *Lettere Nuove (1935-1945)*, Ρώμη, 1974, διαθέτουμε και τις εξής βασικές μελέτες: Μαρία Μικέ, *Το λογοτεχνικό περιοδικό «Κύκλος» (1931-1939, 1945-1947)*, διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, 1988. Χριστίνα Ντονιά, *Λογοτεχνία και πολιτική στο μεσοπόλεμο. Τα λογοτεχνικά περιοδικά της αριστεράς: 1924-1936* διδ. διατρ., Θεσσαλονίκη, 1988. Γεωργία Λαδογιάννη, *Το περιοδικό «Ιδέα» (1933-1934). Παρέμβαση στην κοινωνική κρίση και την αισθητική αναζήτηση*, διδ. διατρ., Ιωάννινα, 1989. Δημήτρης Τζιόβας, *Οι μεταμορφώσεις του εθνισμού και το ιδεολόγημα της ελληνικότητας στο μεσοπόλεμο*, Αθήνα, Οδυσσεύς, 1989. Αντώνης Λιάκος, «Ιδεολογικά ζητούμενα της γενιάς του '30», περ. *Κοινωνία και Θεωρία*, τχ. 3 (Δεκ. 1990) 7-22. Κ. Α. Δημάδης, *Δικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα, Γνώση, 1991.

6. Χρησιμοποιήθηκε η Έργογραφία Κ. Θ. Δημαρά που δημοσιεύθηκε στον *Ερασιστή*, τ. 11 (1980), αφιέρ. στον Κ. Θ. Δημαρά, σ. α'-μ'. Βλ. αρ. 77, 95, 96, 97, 99, 104, 109, 118, 120, 121, 126. Οι αρ. 77, 104, 109, 120, 121, 126 περιλαμβάνονται στον τ. *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982.

των δημοσιευμάτων του. Η μελέτη των επιφυλλίδων είναι απαραίτητη για την παρακολούθηση τόσο της πνευματικής διαμόρφωσής του συνολικά, όσο και της κρυστάλλωσης των θέσών του για κάθε γραμματολογικό ζήτημα χωριστά. Εκεί εκφράζει ερωτηματικά και αμφιβολίες, δίνει κάποιες πρώτες απαντήσεις που αποκαλύπτουν τα διαδοχικά στάδια των προσεγγίσεών του. Στις επιφυλλίδες και όχι στα ολοκληρωμένα μελετήματά του, όπου εκφράζονται λίγο ή πολύ παγιωμένες θέσεις, θα ανακαλύψει ο μελετητής του δημοτικού έργου τη διαδικασία επεξεργασίας του ιστορικού του σχήματος· αν επιπλέον προσπαθήσει να συσχετίσει τις φάσεις της επεξεργασίας με τα προβλήματα και τις συζητήσεις της εποχής, θα καταλήξει ασφαλώς σε χρήσιμα συμπεράσματα σχετικά με τις ιδεολογικές συνιστώσες, τις παραπομπές, τις επιδράσεις που δέχθηκε το έργο αυτό.

Θα ήθελα να σταθώ λίγο περισσότερο στο άρθρο του «Δημοτικισμός και Κριτική». Δηλώνει πρώτα απ' όλα κριτική αυτογνωσία: η κριτική αντιμετωπίζεται με σοβαρότητα ως πολλαπλώς σημαντική πνευματική δραστηριότητα και διερευνώνται οι σχέσεις της και η αλληλεπίδρασή της με γλωσσολογικές και ιστορικές μελέτες⁷. Αντιμετωπίζεται ακόμη ως πνευματική δραστηριότητα με αποτελεσματικό ρόλο σε γλωσσικούς ή άλλους αγώνες. Στο ίδιο μελέτημα τοποθετούνται στο πολιτισμικό τους πλαίσιο οι φαναριώτικες ιστορίες της λογοτεχνίας του 19ου αιώνα. Ο Δημογράφος, αποκαλύπτοντας τις ιδεολογικές περιπλοκές της κριτικής, δεν υπαινίσσεται δική του ουδετερότητα· αντίθετα, δηλώνει καθαρά σε ποιά όχθη του ποταμού βρίσκεται και ποιά πρέπει να είναι η συνέχεια του δημοτικισμού: «Μα οι αληθινές δυσκολίες τώρα αρχίζουν· ύστερα από την μακρά περίοδο της εκκαθάρισης, έρχεται η στιγμή για την οικοδόμηση. Το ζήτημα το γλωσσικό αφήνει με τη λύση του ένα κενό μεγάλο μέσα στις ψυχικές δυνάμεις τις εθνικές· νομίζω πως είναι η στιγμή να πλησιάσουμε προς τους μεγάλους μας Δασκάλους, από τον Σολωμό στον Ψυχάρη και αφήνοντας κατά μέρος την γλωσσική τους διδασκαλία, να γνωρίσουμε το ηθικό περιεχόμενο της προσπαθείας τους και να συνεχίσουμε το δρόμο τους. Ο δημοτικισμός δεν μπορεί να είναι ένα τέλος· είναι, όπως κι αν πάρεις τη λέξη, μια Αρχή»⁸. Η παράγραφος αυτή αποτελεί υπόσχεση ιστορικής εργασίας. Γιατί, η οικοδόμηση δεν μπορεί παρά να γίνει με τα εργαλεία και την αφήγηση του ιστορικού.

7. Πβ. τα σχόλια του Παναγιώτη Μουλλά για το μελέτημα «Δημοτικισμός και κριτική» στο άρθρο «Λισθητικές και ιστορικές αποτιμήσεις στη νεότερη λογοτεχνία μας», *Πενήντα χρόνια νεοελληνικής παιδείας. Η παρουσία του Κ. Θ. Δημαρά στην επιστήμη των νεοελληνικών γραμμάτων*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1985, ιδιαίτερα σ. 54-55.

8. Κ. Θ. Δημαράς, «Δημοτικισμός και Κριτική», *Ελληνικός Ρομαντισμός*, Αθήνα, Ερμής, 1982, σ. 321-322.

Στο σημείο αυτό είναι αξιοπαρατήρητη η απουσία οποιασδήποτε μνείας για το ιστορικό οικοδόμημα του Παλαμά. Θεωρεί πως λείπουν από το κριτικό έργο του Παλαμά τα εξωλογικά στοιχεία, η βαθιά διείσδυση στη λογοτεχνία, ενώ η κριτική του μέθοδος κρίνεται άγονη. Η ιστορική κατεύθυνση του παλαμικού έργου συρρικνώνεται, στο μελέτημα αυτό, στην παροχή γνώσεων, πληροφοριών και συσχετίσεων⁹. Αντίθετα, ο Ψυχάρης υπερτιμάται ως κριτικός και ο ρόλος του στην ιστορία της νεοελληνικής κριτικής κρίνεται σημαντικότερος από του Παλαμά¹⁰. Όπως φαίνεται και από το απόσπασμα σχετικά με το δημοτικισμό που παρέθεσα παραπάνω, το μελέτημα αυτό του Δημαρά επιδιώκει να εξάρει τη σημασία του δημοτικισμού για την εξέλιξη της νεοελληνικής κριτικής και μάλιστα από θέσεις φορτισμένες ακόμη από τον μάχιμο δημοτικισμό. Θα μας φώτιζε ιδιαίτερος μια ξεχωριστή μελέτη για τη σχέση του Δημαρά με τον δημοτικισμό. Η μελέτη αυτή θα ερευνούσε τη δημαρική αντιμετώπιση προσώπων, αρχών, και μεθόδων του δημοτικισμού και θα εκτιμούσε το βάρος των αποκλίσεων του από αυτόν κατά τη διάρκεια της πολύχρονης παρουσίας του. Είναι βέβαιο πάντως πως το 1939 δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει πλήρως (ή δε θέλει να διατυπώσει ρητά) την ιστορική διάσταση του παλαμικού κριτικού έργου. Αρκετά αργότερα, το 1961, αναφέρει υπαινικτικά πως ο Παλαμάς οργάνωσε την πνευματική μας ζωή και της έδωσε ιστορία, ενώ είκοσι χρόνια αργότερα, το 1981, δέχεται πως ο Παλαμάς είναι, ανεπίσημα έστω, ιστορικός της λογοτεχνίας¹¹. Οι παραπάνω παρατηρήσεις αποτελούν απλές ενδείξεις της περίπλοκης και αντιφατικής σχέσης που συνδέει έναν ιστορικό της λογοτεχνίας με έναν ποιητή που επιτέλεσε προηγουμένως ανάλογο έργο.

Απαραίτητη προϋπόθεση επίσης για τη μελέτη της *Ιστορίας της νεοελληνικής λογοτεχνίας* είναι η διερεύνηση, σε όλη την έκταση του συγγραφικού έργου του Δημαρά, των εννοιών έθνος, εθνική συνείδηση, εθνική ψυχή, «ιδιοσυστασία της φυλής». Ο Δημαράς χρησιμοποιεί όλες τις παραπάνω έννοιες, αρκετά διαφορετικά σε πολλές περιπτώσεις, ενώ ταυτόχρονα, σε συνέντευξή του το 1988, υποστήριξε πως δεν έχουμε ακόμη γνωρίσει τον ελληνικό εθνικό χαρακτήρα, αφού η χαρακτηρισολογία δεν έχει αναπτύξει επιστημονικές μεθόδους με τις οποίες να περιγράφονται με ασφάλεια συλλογικές ταυτότητες. Ωστόσο, προσθέτει, χαρακτηρισολογία υπάρχει και ο εθνικός χαρακτήρας μπορεί, υπό ορι-

9. Ό.π., σ. 315-316.

10. Ό.π., σ. 317-318, 320.

11. Κ. Θ. Δημαράς, «Σχόλια στις Δοκίμες του Σεφέρη», *Τμητικό Αφιέρωμα στα τριάντα χρόνια της «Στροφής»*, Αθήνα, 1961, σ. 59. Του ίδιου, «Τί, ίσως, είναι η κριτική», *Η κριτική στη νεότερη Ελλάδα*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1981, σ. 254.

σμένες προϋποθέσεις, να γίνει γνωστός¹². Ακριβώς επειδή ο Δημαράς στηρίζει το έργο του σε έννοιες τις οποίες ο ίδιος αμφισβητεί, ως προς την επιστημονική νομιμότητά τους, είναι επιτακτική ανάγκη να διερευνηθούν συστηματικά προκειμένου να κατανοήσουμε την οικοδόμηση της ιστορίας της λογοτεχνίας¹³. Αν ενδιαφερόμαστε επιπλέον για το παλαμικό παράδειγμα στη δημαρική ιστορία, θα πρέπει να συγκριθούν ενδελεχώς οι αντίστοιχες ιδέες του Παλαμά και του Δημαρά με τη βοήθεια της πλουσιότατης διεθνούς βιβλιογραφίας για τα σχετικά ζητήματα. Οι διαφορές στην αντιμετώπιση που οπωσδήποτε θα αναδειχθούν, θα μπορούν ίσως να δικαιολογήσουν ένα μέρος των διαφοροποιήσεων που επιφέρει ο Δημαράς στο παλαμικό σχήμα.

Στο δεύτερο μέρος της εργασίας θα επιχειρήσω αρχικά να προσδιορίσω τον όρο «παλαμικό παράδειγμα»¹⁴ στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας και κατόπιν θα δώσω ορισμένες ενδείξεις για την παρουσία του στη δημαρική Ιστορία. Στην καμπή του αιώνα, με το κριτικό έργο του Παλαμά, συντελέστηκε μια ριζική αλλαγή παραδείγματος ή ερμηνευτικού μοντέλου, στην ιστοριογραφία της νεοελληνικής λογοτεχνίας. Το γεγονός ότι ο Παλαμάς δεν έγραψε ιστορία της λογοτεχνίας αποτελεί μια ανωμαλία που σφραγίζει την εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας και καθυστερεί την ανάπτυξή της. Ακόμη και υπό κανονικές συνθήκες, αν δηλαδή το παλαμικό παράδειγμα βρισκόταν αναπτυγμένο σε μια *Ιστορία*, ένα παράδειγμα δε δίνει από τη φύση του τίποτε περισσότερο από μια υπόσχεση επιτυχίας στη λύση προβλημάτων που χρονίζουν και γίνονται πειστικά. Η επιστήμη στη συνέχεια θα πραγματοποιήσει αυτή την υπόσχεση με την επέκταση της γνώσης των κρίσιμων φαινομένων που υποδεικνύει το παράδειγμα, τον εμπλουτισμό της επιχειρηματολογίας, την περαιτέρω διάρθρωση του ίδιου του παραδείγματος. Μόνο ένα εμπλουτισμένο και ακριβές παράδειγμα είναι σε θέση να καταδείξει νέες ανωμαλίες οι

12. Συνέντευξη στο περ. *Σύγχρονα Θέματα*, ό.π., σ. 12.

13. Το πρόβλημα λ.χ. της «εθνικής φυσιογνωμίας» σχετίζεται με τις αρχές της νεοελληνικής λογοτεχνίας και ειδικότερα με το χαρακτηρισμό του έπους του Διγενή Ακρίτα. Το 1943 ο Δημαράς εκφράζει επιφυλάξεις για τον παλαιότερο χαρακτηρισμό «εθνικό έπος» και προτείνει τον προσδιορισμό «λόγιο μεσαιωνικό μυθιστόρημα». Κ. Θ. Δημαράς, «Βασίλειος Διγενής Ακρίτας. Νέα πλήρης έκδοση μετ' εισαγωγής, υποσημειώσεων και κριτικού υπομνήματος υπό Πέτρον Η. Κλλονάρον. Τόμος πρώτος», *Νέα Εστία*, 33 (1943) σ. 61-63.

14. Χρησιμοποιώ τον όρο «παράδειγμα» με την επιστημολογική σημασία που του έχει δώσει ο T. S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, μετάφραση Γ. Γεωργακόπουλος, Β. Κάλφας, εισαγωγή Β. Κάλφας, Θεσσαλονίκη, εκδ. Σύγχρονα Θέματα, 1981. Ο Kuhn αναφέρεται βεβαίως στην εξέλιξη των θετικών επιστημών, αλλά, όπως θα φανεί στη συνέχεια της εργασίας, η θεωρία των παραδειγμάτων μας βοηθά να κατανοήσουμε και την εξέλιξη της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας. Είναι χρήσιμο να ερευνηθεί αν στη διεθνή βιβλιογραφία έχει εφαρμοστεί η θεωρία του Kuhn στη μελέτη της ιστοριογραφίας γενικά και ειδικότερα της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας.

οποίες προηγουμένως δε γίνονταν αντιληπτές από τους επιστήμονες, και να παρέχει έτσι ευκαιρίες για μια παραδειγματική αλλαγή¹⁵.

Στην περίπτωση μας, η φυσιολογική αυτή πορεία της επιστήμης χωλαίνει εξαρχής. Το παλαμικό παράδειγμα, ενώ διέθετε μερικά από τα δυναμικότερα στοιχεία του παραδείγματος, όπως λύση χρόνιων προβλημάτων, ικανότητα επιβολής, ανταπόκριση στις ανάγκες της πολιτισμικής κοινότητας, παρέμενε ιδιαίτερα ασαφές και ανεπεξέργαστο επιστημονικά. Η υπόσχεση επιτυχίας που περιέκλειε δεν πραγματοποιήθηκε βέβαια από τις δημοτικιστικές ιστορίες των Καμπάνη, Βουτιεριδής και Παναγιωτόπουλου¹⁶. Δεν είμαστε σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα σε ποιά ποσοστά η αποτυχία των ιστοριών αυτών να καλύψουν τις ανάγκες της εποχής τους οφείλεται στα εγγενή προβλήματα του ίδιου του παραδείγματος, στην ανωριμότητα του χρόνου ή στην ανεπάρκεια των συγγραφέων τους. Ασφαλώς όλα αυτά συντελούν. Ένα ωστόσο είναι βέβαιο: η κρίση στην επιστημονική (και λογοτεχνική) κοινότητα που κορυφώνεται στα τέλη της δεκαετίας του '20 και στις αρχές της δεκαετίας του '30 δε λύεται κατά κανένα τρόπο με τις παραπάνω ιστορίες. Σύμφωνα με τον Kuhn, οι κρίσεις στην επιστημονική κοινότητα που χαρακτηρίζονται από αντιθέσεις σε ζητήματα μεθόδου και στον προσδιορισμό του ίδιου του αντικειμένου, ξεκινούν από την εξασθένηση ενός παραδείγματος και την ομολογημένη αποτυχία του να επιλύσει νέους γρίφους¹⁷. Στην περίπτωση μας, είναι προφανές πως το δημοτικιστικό παράδειγμα, όπως ασαφώς προτάθηκε από τον Παλαμά και ανεπαρκώς διατυπώθηκε από τους υπόλοιπους δημοτικιστές ιστορικούς, δε μπορούσε να αντιμετωπίσει τις καινοφανείς λογοτεχνικές μορφές αλλά και τα περίπλοκα ιδεολογικά προβλήματα που κατέκλυσαν τη δεκαετία του '30. Θα μπορούσαμε μάλιστα να προσθέσουμε ότι εξωτερικά γεγονότα όπως η δικτατορία του '36 και πολύ περισσότερο ο πόλεμος και η κατοχή επέτειναν την κρίση και άλλαξαν τους όρους με τους οποίους εκδηλωνόταν. Η συζήτηση για τις μεθόδους, τα προβλήματα, τους στόχους της νεοελληνικής επιστήμης, διεξαγόταν

15. T. S. Kuhn, *Η δομή των επιστημονικών επαναστάσεων*, ό.π., σ. 88, 135-136.

16. Ο Gregory Jusdanis στο βιβλίο του *Belated Modernity and Aesthetic Culture. Inventing National Literature*, Minneapolis, University of Minnesota Press, 1991, εξετάζει, ανάμεσα στ' άλλα, τη δημιουργία του νεοελληνικού λογοτεχνικού κανόνα. Ακριβώς επειδή, εν έτει 1991, δεν έχει ακόμη συνειδητοποιήσει τη συμβολή του Παλαμά στη δημιουργία του λογοτεχνικού κανόνα, υπερτιμά την *Ιστορία* του Βουτιεριδής αποδίδοντάς της καινοτομίες που είχε επιφέρει ο Παλαμάς είκοσι πέντε χρόνια νωρίτερα. Έχοντας μια εντελώς στρεβλή εικόνα της ανάπτυξης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, καταλήγει να υποτιμά και την *Ιστορία* του Δημαρά. Βλ. ό.π., σ. 112-113, 119, 137. Το βιβλίο του Jusdanis αποτελεί βασική ένδειξη για την πρόσληψη του Παλαμά από τους σύγχρονους μελετητές και μάλιστα από εκείνους που διακηρύσσουν πως ενδιαφέρονται για την ιστορία του επιστημονικού τους χώρου.

17. T. S. Kuhn, ό.π., σ. 116, 159.

συνεχώς από τους διανοούμενους διαφόρων ιδεολογικών αφετηριών και κατά τα πρώτα χρόνια της δεκαετίας του '40.

Μέσα σ' αυτά τα συμφραζόμενα ο Δημαράς συλλαμβάνει την Ιστορία του¹⁸. Είναι νομίζω φανερό από τα παραπάνω πως, ενώ το παλαμικό παράδειγμα είχε εξασθενήσει, οι δυνατότητες ανατροπής του ήταν πολύ περιορισμένες. Εκείνο το οποίο εκκρεμούσε αντίθετα για σαράντα και πλέον χρόνια ήταν η επιστημονική τεκμηρίωση, η ακρίβεια, ο εμπλουτισμός, η περαιτέρω διάρθρωσή του. Κάθε κρίση εξάλλου δεν είναι απαραίτητο να καταλήγει σε παραδειγματική αλλαγή. Μπορεί, και αυτό νομίζω πως συνέβη με το έργο του Δημαρά, η φυσιολογική επιστήμη να καταφέρει να χειραγωγήσει τα προβλήματα χωρίς αλλαγή των θεμελίων της¹⁹. Δεν θα αναπτύξω εδώ τις ουσιαστικές και ποικίλες ομοιότητες της Ιστορίας του Δημαρά με το παλαμικό παράδειγμα αλλά θα σταθώ στις διαφορές. Είναι φυσικό, η παρέλευση ενός μεγάλου διαστήματος χρόνου, η συσσώρευση των προβλημάτων και οι διαφοροποιημένες πολιτισμικές συνθήκες σε σχέση με την εποχή του Παλαμά, να επέβλαν αλλαγές στο παλαμικό παράδειγμα, τις οποίες θα επισημάνω στη συνέχεια.

Είναι πασίγνωστο βέβαια ότι η Ιστορία του Δημαρά βασίζεται στην επεξεργασία και στην κυριαρχία της έννοιας της σύνθεσης. Η διαλεύκανση αυτής της έννοιας, οι φιλοσοφικές της συνιστώσες και τα ευρωπαϊκά της παράλληλα πρέπει να ερευνηθούν διεξοδικά²⁰. Στην παλαμική «ιστορία» εμφανίζεται επίσης η έννοια της σύνθεσης. Υποδεικνύονται κάποιες στιγμές σύνθεσης και ξεκαθαρίζεται ποια ακριβώς στοιχεία συνθέτονται κάθε φορά. Δεν αποτελεί ωστόσο ακρογωνιαίο λίθο του παλαμικού παραδείγματος, όπως οι έννοιες της εξέλιξης και της «εθνικής ψυχής». Ο Παλαμάς αποδίδει το επίτευγμα της σύνθεσης πρωτίστως στον Σολωμό, έμμεσα στο δικό του ποιητικό έργο και εντελώς αμυδρά στο Σικελιανό. Επίσης, η «σύνθεση» για την οποία μιλά ο Παλαμάς είναι αποκλειστικά λογοτεχνική, πραγματοποιείται δηλαδή κυρίως στο λογοτεχνικό έργο.

18. Ιδιαίτερα κατατοπιστικό για τις ιδεολογικές συζητήσεις των πρώτων χρόνων της δεκαετίας του '40 και τις θέσεις του Δημαρά στην κρίσιμη αυτή περίοδο κατά την οποία κυφορούνταν η Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας είναι το κεφάλαιο «Το ζήτημα της απογραφής / αξιολόγησης των εθνικών πνευματικών δυνάμεων και ο Κ. Θ. Δημαράς» του Κ. Α. Δημάδη, *Δικτατορία - πόλεμος και πεζογραφία 1936-1944*, Αθήνα, Γνώση, 1991, σ. 333-366.

19. T. S. Kuhn, *ό.π.*, σ. 159.

20. Ειδικότερα, η δημαρική σύνθεση πρέπει να συγκριθεί με τη σύνθεση που περιχλείει το έργο του Albert Thibaudet, *Histoire de la littérature française de 1789 à nos jours*, Παρίσι, Stock, 1936, το οποίο βρισκόταν πολύ κοντά στον Δημαρά. Πρβ. όσα λέει για τον Thibaudet σε συνέντευξή του στη Βασιλική Κουτογιάννη, περ. *Αναβάζω*, τχ. 53 (Μάιος-Ιούνιος 1982) σ. 61.

Στον Δημαρά η έννοια της σύνθεσης απλώνεται σε όλο το μήκος και το πλάτος της *Ιστορίας* του· προϋποθέτει τις έννοιες της εξέλιξης και της εθνικής ψυχής, οι οποίες θεωρούνται κατά κάποιον τρόπο δεδομένες (ενώ στην εποχή του Παλαμά δεν ήταν) και χρησιμεύει για την κατασκευή ενός πλήρους σχήματος που αρχίζει από τον 10ο περίπου αιώνα και φτάνει ως το 1930. Το γεγονός ότι η *Ιστορία* του δεν είναι ιστορία αποκλειστικά της λογοτεχνίας αλλά ενδιαφέρεται για ευρύτερα πολιτισμικά μορφώματα, την ιστορία των συνειδησών όπως την ονομάζει, δίνει στην έννοια της σύνθεσης μια επιπλέον διάσταση. Στον Δημαρά σύνθεση δεν επιτελεί μονάχα το λογοτεχνικό έργο ούτε συνθέτονται αποκλειστικά λογοτεχνικά στοιχεία· η δημαρική σύνθεση αφορά συνολικότερα πολιτισμικά ρεύματα του νέου ελληνισμού.

Τούτο το στοιχείο είναι ιδιαίτερα σημαντικό προκειμένου να κατανοήσουμε γιατί ο Χριστόπουλος και ο Βηλαράς λ.χ. επιτελούν «μερική σύνθεση». Όχι επειδή το ποιητικό τους έργο συνθέτει διάφορα, διασκορπισμένα προηγούμενα, λογοτεχνικά στοιχεία, αλλά διότι με το σύνολο της προσωπικότητάς τους, εκπροσωπούν τον τύπο του ανθρώπου της εποχής τους: «Ο Βηλαράς δηλαδή είναι πια ο καινούριος άνθρωπος με το γενναίο φρόνημα. Η μορφή του αγωνιστή φεγγρίζει μέσα στην περιγραφή του αυτή. Ύστερα από έναν επίπονο δρόμο, ο ελληνισμός αρτιώθηκε και παράγει ακέρειους ανθρώπους με ήθος υψηλό, πόθο ελευθερίας, ικανότητα και θέληση που χρειάζονται για την κατάκτησή της... Η σύνθεση των δυνάμεων που έδωσε στην Ελλάδα την ελευθερία, έχει παράλληλο τη σύνθεση των δυνάμεων που εκφράζει τη συνείδηση της ελευθερίας αυτής»²¹. Είναι χαρακτηριστικό πως ο Δημαράς δεν ονομάζει τους Χριστόπουλο και Βηλαρά με το γραμματολογικό όρο πρόδρομοι, ο οποίος στον Παλαμά έχει βέβαια τη σημασία των λογοτεχνικών προδρόμων. Ο Λίνος Πολίτης, αργότερα, στην δική του ιστορία, θα επαναφέρει τον όρο πρόδρομοι γιατί προφανώς επανέρχεται στον αμιγώς λογοτεχνικό χώρο²². Είναι εύκολο να κατανοήσουμε, μετά τα παραπάνω, γιατί ο Κοραής, αν και όχι λογοτέχνης κατά κύριο λόγο, επιτελεί επίσης σύνθεση. Στο έργο του «συγκεντρώνει όλες τις διάχυτες αλλά ζωντανές τάσεις του νέου ελληνισμού όπως τις γνωρίζουμε»²³. Αμέσως παρακάτω θα εξετάσω τη σύνθεση που αποδίδει ο Δημαράς στον Κάλβο²⁴.

21. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, τ. Α', Αθήνα, Ίκαρος 1948, σ. 184. Οι παραπομπές γίνονται στην πρώτη έκδοση γιατί μ' ενδιαφέρει ο τρόπος που διατυπώθηκαν οι θέσεις αυτές στη δεδομένη χρονική στιγμή. Για τα σημεία που συζητώ εδώ, έχει ελεγχθεί η διατύπωση στις επόμενες εκδόσεις.

22. Λίνος Πολίτης, *Ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, 1978, σ. 132.

23. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 184, 193-194.

24. Πρέπει ωστόσο να σημειωθεί εδώ πως η «μερική σύνθεση» των Χριστόπουλου - Βηλαρά και η συμπερίληψή του Κοραή και του Κάλβου στην τελική σύνθεση, την οποία

Ο Παλαμάς αγωνίστηκε να βρει μια θέση για τον Κάλβο, η οποία δεν θα υποτιμά το ποιητικό του επίτευγμα αλλά ούτε θα προκαλεί σύγχυση στο λογοτεχνικό κανόνα²⁵. Η γνωστή θέση «εξ ουδενός των συγχρόνων αυτού εδέχθη μαθήματα και ουδένα εύρε μιμητήν» μαζί με τον τονισμό του κλασικισμού του Κάλβου ανατρέπονται πλήρως από τον Δημαρά. Αφενός συνδέεται με τον Ιωάννη Ζαμπέλιο και επομένως αποκτά κάποια ρίζα μέσα στη γραμματολογική συνέχεια ενώ αφετέρου κλονίζεται ο κλασικισμός του με τη θεωρία περί ρομαντικής ψυχής και κλασικιστικού ντύματος²⁶. Οι δύο παραπάνω προϋποθέσεις διευκολύνουν τη θεώρησή του ως στιγμή σύνθεσης. Διευκρινίζεται πως πρόκειται βέβαια για σύνθεση στο επίπεδο των ιδεών περισσότερο παρά της τέχνης²⁷. Δεν έχω εδώ τη δυνατότητα να επεκταθώ σε περαιτέρω διερεύνηση των πολλαπλών αιτίων που οδήγησαν τον Δημαρά σε μια τέτοια αντιμετώπιση του Κάλβου. Η εσωτερική του παρόρμηση για συνολικότητα, για ολοκληρωμένα σχήματα, δε μπορούσε να ανεχθεί τον εξοβελισμό μιας ποιητικής φυσιογνωμίας όπως ο Κάλβος. Συμβάδιζε εξάλλου με γενικότερα αιτήματα: από τη δεκαετία του '30 είχε εκφραστεί η απαίτηση για διεύρυνση του λογοτεχνικού κανόνα και η σχετική προσεργασία, αναφορικά με τον Κάλβο, είχε γίνει από το περιοδικό *Τα Νέα Γράμματα*. Ο Σεφέρης το 1936 και το 1941, στα δύο δοκίμιά του για τον ποιητή, δε θεωρεί την επιτυχία του Σολωμού μεγαλύτερη από του Κάλβου ενώ παραλληλίζει τον τελευταίο με τον Κοραή²⁸.

Συνεχίζοντας τη σύντομη αυτή ανάγνωση των διαφοροποιήσεων του Δημαρά από το παλαμικό παράδειγμα, θα επισημάνω την μετατόπιση σε δύο ακόμη βασικά σημεία: στον προσδιορισμό της επτανησιακής σχολής και στην ιεράρχηση των πεζογράφων του τέλους του 19ου αιώνα. Στον Παλαμά η επτανησιακή σχολή είναι ένα σφιχτοδεμένο γραμματολογικό σύνολο με αυστηρώς καθορισμένα μέλη και χαρακτηριστικά. Η αυστηρότητα του σχήματος υπαγορεύεται από την πολεμική που είχε δεχθεί προηγουμένως η επτανησιακή ποίηση και από την ανάγκη να προβληθεί ως ποιητικό πρότυπο, να ενισχύσει το παράδειγμα του Σολωμού. Στην εποχή του Δημαρά, η ποιητική αξία και ο ιστορικός ρόλος της επτανησιακής σχολής έχουν αρκούντως αναγνωριστεί. Στην

κατά το παλαμικό παράδειγμα εκπροσωπούσε αποκλειστικά ο Σολωμός, έχουν δεχθεί κριτική. Ο Γιώργος Κεχαγιόγλου έχει υποστηρίξει πως παρόμοιες διατυπώσεις δεν αποδίδουν με πιστότητα την εξέλιξη της λογοτεχνίας. Γιώργος Κεχαγιόγλου, «Οι ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μαρτυροφόρος*, τχ. 15 (Μάρτιος 1980), σ. 15.

25. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, *Ο Κ. Παλαμάς ιστορικός της νεοελληνικής λογοτεχνίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1992, σ. 174-187.

26. Κ. Θ. Δημαράς, *ό.π.*, σ. 209, 215.

27. *Ο.π.*, σ. 218.

28. Γιώργος Σεφέρης, «Απορίες διαβάζοντας τον Κάλβο», *Λοκίμια*, τ. Α', Αθήνα, Ίκκρος, 1981/4, σ. 61 και «Πρόλογος για μια έκδοση των *Ωδών*», *ό.π.*, σ. 205-206.

Ιστορία του απλώνεται σε περισσότερα κεφάλαια, αυξάνονται τα μέλη της, χαλαρώνουν οι δεσμοί της. Στον Δημαρά πρυτανεύει η ανάγκη να λύσει προβλήματα που έθεσαν οι προηγούμενες γραμματολογίες²⁹ και να προετοιμάσει το έδαφος για τη νέα σύνθεση που ακολουθεί με τη γενιά του '80. Έτσι καταλήγει στην έννοια των συνδέσμων οι οποίοι ανήκουν ακριβώς στο μέρος του βιβλίου που επιγράφεται «Η προπαρασκευή του 1880»³⁰.

Η αντιμετώπιση της πεζογραφίας δημιουργεί πολλές απορίες. Κανένα πεζό έργο δεν φαίνεται να ικανοποιεί αρκετά τον Δημαρά. Οι τρεις κορυφαίοι, κατά τον Παλαμά, ηθογράφοι, ο Βιζυηνός, ο Παπαδιαμάντης και ο Καρκαβίτσας εκτιμώνται ελάχιστα, χωρίς όμως να αντιπροτείνονται άλλες ιεραρχίες που να έχουν κάποια ισχύ. Ο Δροσίνης λ.χ. παρουσιάζεται ανώτερος του Βιζυηνού από κάποιες απόψεις³¹. Η σχέση του Δημαρά με την πεζογραφία πρέπει αναμφίβολα να ενταχθεί στο γενικότερο πρόβλημα του ρόλου που έχει η πεζογραφία μέσα στις ιστορίες της λογοτεχνίας μας.

Το κεφάλαιο για τον Παλαμά είναι έξοχο και η περιγραφή της σύνθεσης της γενιάς του '80 και του Σικελιανού, ο οποίος είναι η κορύφωσή της, αποτελούν δικές του, νέες, επεξεργασίες. Βρισκόμαστε ήδη σε χρόνια για τα οποία το παλαμικό παράδειγμα προσέφερε μόνον ένα αχνό περίγραμμα. Το ίδιο και η δημαρική ιστορία προσφέρει ένα αχνό περίγραμμα για τις δεκαετίες 1920 και 1930. Αναφερόμενος στη γενιά του '30 γράφει: «Η ροπή είναι προς την μελέτη για την εδραίωση ενός ισορροπημένου κόσμου»³². Αν αυτό σημαίνει πως, μετά τις αλλεπάλληλες συνθέσεις και πτώσεις, η γενιά του '30 κατέκτησε την πολυπόθητη ισορροπία, τότε το δημαρικό σχήμα διαγράφει την τροχιά του και κλείνει. Μετά την κατάκτηση της ισορροπίας τί απομένει να κατακτηθεί; Πώς μπορεί να συνεχιστεί η ιστορία της νεοελληνικής λογοτεχνίας μετά το '30; Τα ερωτήματα δε μπορούν φυσικά να απαντηθούν τώρα. Επιδιώκουν μόνο να υπογραμμίσουν ότι τα εξελικτικά σχήματα που μας προσφέρουν οι ιστορίες της λογοτεχνίας δεν μπορούν ποτέ να θεωρηθούν οριστικά. Σε κάθε εποχή, η νέα λογοτεχνική εμπειρία ασκεί ισχυρές πιέσεις στα παλαιά σχήματα, προκειμένου να βρει μια θέση για τον εαυτό της. Ωστόσο, η ανατροπή του παλαιού σχήματος, η παραδειγματική δηλαδή αλλαγή, δεν εξαρτάται αποκλειστικά από το βάθος ή την ποιότητα της σύγχρονης λογοτεχνίας. Εξαρτάται από ένα πλέγμα σχέσεων στο ευρύτερο πολιτισμικό πεδίο. Η ανάπτυξη της φιλολογικής έρευνας, του θεωρητικού στοχασμού, της ιστοριογραφίας, οι ανάγκες της εκπαι-

29. Βλ. Βενετία Αποστολίδου, «Η επτανησιακή σχολή στις ιστορίες της νεοελληνικής λογοτεχνίας», *Μνήμη Αίνου Πολίτη*, Θεσσαλονίκη 1988, σ. 197-208.

30. Κ. Θ. Δημαράς, *Ιστορία...*, τ. Β', Αθήνα, Ίκαρος, 1949, σ. 20-29, 41-56.

31. Ό.π., σ. 102-103, 110-113, 153-154.

32. Ό.π., σ. 198.

δευσης, η επιδίωξη πολιτισμικής ηγεμονίας, μαζί με τη λογοτεχνική πρακτική που ήδη αναφέρθηκε, πρέπει να συμπέσουν σ' ένα σημείο, όπου είναι δυνατή η εξεύρεση και η γενική αποδοχή ενός νέου παραδείγματος. Το έργο του Δημαρά αποτελεί τη συνισταμένη των περισσότερων από τις παραπάνω δυνάμεις: κατόρθωσε, λόγω της ιδιότυπης ανάπτυξης της ιστοριογραφίας της λογοτεχνίας, να αντιμετωπίσει επαρκώς τα χρονίζοντα προβλήματα και να ανταποκριθεί στα αιτήματα της επιστημονικής και λογοτεχνικής κοινότητας, χωρίς αλλαγή στα θεμέλια του παλαιού παραδείγματος. Μέχρι να βρεθεί ένα νέο σημείο σύμπτωσης, οι προσεγγίσεις μας δε μπορούν παρά να επιτείνουν την κρίση.